

De Geïllustreerde Encyclopaedie (1870-1882) van Anthony Winkler Prins

Marc van Oostendorp

Uitgever Brinkman wist wie hij moest vragen toen hij rond 1869 het plan opvatte een Nederlands equivalent te maken van het *Konversationslexikon* van Brockhaus. Het moest net als het Duitse voorbeeld een omvangrijk werk worden waarin de burger gemakkelijk achtergrondinformatie kon naslaan over allerlei onderwerpen – van de natuurkunde tot en met de politiek, van nieuwe technologie tot en met de schone letteren. Er was in Nederland in het midden van de negentiende eeuw maar één man aan wie je zo iets kon vragen: Anthony Winkler Prins.

Winkler Prins – hij had zelf de achternaam van zijn moeder aan die van zijn vader toegevoegd – had in Utrecht enige tijd zowel natuurwetenschappen als klassieke letteren gestudeerd, tot hij door zijn ouders naar het Doopsgezind Seminarium werd gestuurd omdat hij nu toch snel een beroep moest leren – dat van dominee, hét vak voor Nederlandse intellectuele jonge mannen in die tijd. Op dat Doopsgezind Seminarium ontplooidde Winkler Prins zich als dichter en als tijdschriftredacteur van het satirische blad *Braga*, maar hij zou zijn liefde voor met name de natuurwetenschappen nooit kwijtraken en speelde nog decennia later met het idee dat hij die studie weer zou oppakken.

De weerbarstige praktijk stond dat in de weg. Van het geld dat hij als predikant in eerst het Friese Tjalleberd en later het Groningse Veendam kreeg kon hij nauwelijks een gezin onderhouden, dus moest hij er bij werken. Voor Winkler Prins betekende dat vooral schrijven en vertalen: vrijwel zijn hele leven heeft Winkler vrijwel iedere dag vele uren achter zijn schrijftafel doorgebracht om te schrijven over politiek en tal van andere onderwerpen, maar vooral om de natuurwetenschappen aan de man te brengen.

Winkler Prins had met dat werk al een naam opgebouwd in de Nederlandse samenleving toen Brinkman hem vroeg – als iemand die van heel veel onderwerpen heel veel afwist, als iemand die helder kon schrijven voor een breed publiek, en als een degelijk en betrouwbaar man. Dat laatste was natuurlijk ook belangrijk voor een gigantisch project als dit, waarop voldoende abonnees zich moesten intekenen. Potentiële abonnees hadden in die tijd grote angst dat afleveringen ofwel veel te laat zouden komen, ofwel dat het project steeds verder zou uitdijen. Een noest en stipt werker als Winkler Prins stond garant dat dit allebei niet zou gebeuren.

Inderdaad voltooide Winkler Prins de afgesproken zestien delen van de encyclopedie binnen dertien jaar. Hij deed dit grotendeels zelf – al had hij wel een paar medewerkers, mensen die hij kende uit het door hem gestimuleerde intellectuele leven van Veendam, en maakte hij ook wel gebruik van buitenlandse modellen, zoals dat van *Brockhaus*.

Het werk was ook commercieel voldoende succesvol, et was duur, maar er was in de tweede helft van de negentiende eeuw een voldoende grote klasse van relatief gegoede burgerij ontstaan die bovendien steeds meer kranten was gaan lezen. In die kranten kwamen ze allerlei zaken tegen waarover ze meer achtergrondinformatie wilden hebben en die konden ze vinden in het ‘Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid onder hoofdredactie van A. Winkler Prins’, zoals de ondertitel van het werk luidde.

Ook werd de encyclopedie al snel wat het ruim honderd jaar zou blijven: een prestigeobject dat je in je boekenkast moest hebben staan om te laten zien dat je op de hoogte was. De Encyclopedie was bovendien geïllustreerd, zonder dat die illustraties exorbitant waren. Voor betrekkelijk weinig geld kreeg je een luxeproduct in huis.

Voor Winkler Prins kwamen allerlei aspecten van zijn persoonlijkheid samen in het werk aan de *Geïllustreerde Encyclopedie*. Niet alleen kon hij naar hartelust lezen en schrijven over van alles en nog wat en zo de kost verdienen om bijvoorbeeld de studie van zijn zoons te betalen; het werk aan de encyclopedie droeg voor hem waarschijnlijk ook bij aan de vervulling van een politiek ideaal.

Winkler Prins was een bewonderaar van Thorbecke en in alle opzichten een echte liberaal. Uit zijn geschriften zijn makkelijk twee idealen te destilleren: vrijheid en kennis. Hij was duidelijk sociaal

zeer bewogen was, maar hij was een overtuigd tegenstander van het socialisme. Niet de staat moest de arbeiders uit hun vaak benarde omstandigheden redden, ze moesten dat zelf doen – door kennis te vergaren.

Wie de wereld goed kende en begreep, kon als hij voldoende vrij was zijn positie in die wereld automatisch verbeteren. Winkler Prins was bijvoorbeeld er ook verantwoordelijk voor dat Veendam al vrij snel een HBS (Hogere Burgerschool) kreeg. Van dat ideaal was overigens niet iedereen gediend. De katholieke kerk plaatste de geïllustreerde encyclopedie op de index – goede katholieken moesten zulke ‘duivelse haarden’ niet in huis halen.

Uitgever Brinkman overleed vlak voordat de laatste aflevering van de eerste druk verscheen. Het was toen al duidelijk dat hij een commercieel succes gevestigd had. De nieuwe uitgever, *Elsevier*, vroeg Winkler Prins ook de tweede druk op zich te nemen. Latere drukken werden steeds meer het werk van redactieteams met bijdragen van tal van specialisten, en grepen steeds minder terug op *Brockhaus* en andere (buitenlandse) voorbeelden. Toch werd de familienaam Winkler Prins in Nederland gaandeweg vrijwel synoniem met ‘encyclopedie’, al waren er in de naoorlogse hoogtijdagen van het encyclopediewezen ook enkele grote concurrenten.

Vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw kwam er concurrentie uit een heel andere – digitale – hoek. Eind 1997 maakte de redactie een speciale uitgave voor verspreiding op cd-rom (jongere generaties moeten dat begrip inmiddels opzoeken), en tien jaar later werd bekend gemaakt dat er geen papieren editie meer zou verschijnen. Wel is er nog steeds een online versie die op het eerste gezicht vooral op schoolgaande kinderen gericht lijkt te zijn. Voor wie geen proefwerken hoeft te maken is de *Wikipedia* inmiddels waarschijnlijk goed genoeg.

Anthony Winkler Prins overleed op 90-jarige leeftijd in Voorburg, waar hij was gaan wonen om dichterbij zijn kinderen te zijn. Hij was pas een paar jaar eerder opgehouden met artikelen voor kranten schrijven, omdat hem dit fysiek onmogelijk was. Via de krantensite *Delpher* van de Koninklijke Bibliotheek zijn inmiddels honderden van zijn artikelen te lezen. Daarmee is de laatste jaren ineens een veel groter deel van Winkler Prins’ oeuvre ter beschikking dan lange tijd het geval is geweest. Je zou uit dat oeuvre een mooi overzicht over het Nederlandse intellectuele leven in (de tweede helft van) de negentiende eeuw kunnen samenstellen.

Meer dan het verdwijnen van het negentiende-eeuwse genre van de eenmansencyclopedie kun je betreuren dat er sinds Winkler Prins’ overlijden een mentaliteit verloren lijkt te zijn gaan: een mentaliteit die gebaseerd was op werklust, nieuwsgierigheid en optimisme; die ervan uitging dat het de moeite waard was om zaken te weten en dat je de wereld beter kon maken door kennis te vergaren en te delen. Dat is, denk ik, nog steeds de belangrijkste nalatenschap van Anthony Winkler Prins voor de Nederlandse cultuur.